

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.5/03>

Гуйван П.Д.

Полтавський інститут бізнесу

Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая

ЧАСОВІ ОБМЕЖЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА ТА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

У даній праці досліджується актуальне питання про темпоральні межі здійснення регулятивного цивільного права особи. Доводиться, що суб'єктивне право має певні границі не тільки за змістом чи способом його здійснення, а й обмежене у часі. Тому темпоральні виміри є одним із чинників, що обмежує свободу управненої особи під час реалізації суб'єктивного права. Цивільно-правовими нормами може встановлюватися строк для здійснення матеріального права. Після збігу даного строку реалізація права є неможливою, а саме суб'єктивне право припиняється. Обстоюється ідея, за якою із закінченням дії права припиняється і кореспондуючий йому обов'язок. Після спливу строку на реалізацію матеріального права кредитор утрачає можливість вимагати виконання зобов'язання від боржника, а останній звільняється від обов'язку його виконання. У проведеному дослідженні автор піддає критиці доктринальну позицію, за якою строки є виключно юридичними фактами, що зумовлюють початок, зміну чи закінчення правовідношення. Натомість обґрунтовано підтримується позиція тих дослідників, які постулюють строк як темпоральний чинник, що визначає межі суб'єктивного цивільного права у часі й є складовою частиною його змісту як внутрішньо властива суб'єктивному праву межа його існування. У роботі значну увагу приділено питанню визначення місця строків, яке зумовлює належне здійснення права і відмежовує його від зловживання виходячи з призначення та природи юридичного впливу на опосередковані відносини. Також досліджено проблему знаходження необхідного балансу між реалізацією суб'єктивного права всупереч призначенню і вчиненням дій поза межами права, у тому числі темпоральними. Постулюється, що встановлення границь здійснення цивільних прав є не обмеженням цих прав, а впорядкуванням існуючих матеріальних відносин. За загальним правилом зловживання правом може кваліфікуватися лише як така дія праволодильця, котра, перебуваючи в межах суб'єктивного права, все ж не відповідає засадам розумності, добросовісності та справедливості. Право, що належить певній особі, може бути використане нею лише впродовж встановленого законом чи договором періоду. Не може йтися про зловживання, адже подібна дія відбувається виключно за наявності права, використовується всупереч своєму призначенню або суспільним інтересам. Використання права поза межами його дії не може кваліфікуватися як зловживання, бо насправді жодного права вже не існує.

Ключові слова: зловживання правом, строк існування суб'єктивного права.

Постановка проблеми. Будь-яке суб'єктивне право має цінність тільки завдяки тому, що ним можна скористатися для задоволення власних потреб уповноваженої особи, тобто завдяки можливості реалізації права [1, с. 11]. Отже, будучи суб'єктом певного матеріального права, особа неодмінно отримує і відповідні ступені свободи, у межах яких своєю поведінкою вона може пере-

творити закладені у суб'єктивному праві можливості в необхідний матеріальний результат. Одним із чинників, що обмежує свободу управненої особи під час реалізації суб'єктивного права, може бути час: суб'єктивне право має певні границі не тільки за змістом чи способом його здійснення, а й обмежене у часі. Правовідносини можуть здійснюватися згідно з установленими

законодавством межами правомірності поведінки суб'єктів. Ці межі включають також визначений строк (термін) для реалізації прав та виконання обов'язків. Цивільно-правовими нормами може встановлюватися строк для здійснення матеріального права. Після збігу даного строку реалізація права є неможливою, а саме суб'єктивне право припиняється. У цьому разі можливість реалізації цивільного права пов'язана з активними ініціативними діями самого кредитора, які він має вчинити в установлених межах. Невчинення дій не дає змоги управленому суб'єкту досягти мети цивільного правовідношення – реалізації свого матеріального права. Якщо дія права обмежена часом, відповідно, обмежена строком і можливість учинення кредитором указаних дій. Із закінченням дії права припиняється і кореспондуючий йому обов'язок. Після спливу строку на реалізацію матеріального права кредитор утрачає можливість вимагати виконання зобов'язання від боржника, а останній звільняється від обов'язку його виконання.

Як відомо, будь-які соціальні процеси відбуваються та розвиваються у часі. Це відноситься як до людської діяльності, так і до об'єктивних явищ матеріального світу. Час як об'єктивна категорія, як форма існування матерії має суттєве значення для цивільних відносин. Самі ці відносини, конкретні матеріальні права та обов'язки учасників, нарешті, правові акти, що зумовлюють належну їх поведінку, виникають, реалізуються та припиняються у певний час. Разом із тим цивільне законодавство оперує не поняттям часу як об'єктивним явищем, а певними його моментами чи проміжками, виділеними із загального невинного та незворотного перебігу. Не викликає сумніву той факт, що своєчасність здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків є важливою запорукою стабільності матеріального обігу, належного задоволення його учасниками своїх потреб. Відтак цивільні правовідношення можна кваліфікувати як реальні явища матеріального світу, що існують та проявляються зі впливом часу, мають певну тривалість, послідовність, що зумовлюється саме часовим чинником. Розроблення проблем часу в цивільних правовідносинах має велике методологічне значення, оскільки строки – загальна правова категорія, що обслуговує майже всі інститути цивільного права [2, с. 38].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цивілістичній літературі питанням часового регулювання реалізації суб'єктивного права присвячено праці таких учених, як М.А. Гурвич,

М.М. Агарков, В.П. Грибанов, В.В. Луць, С.М. Братусь, Г.Л. Осокіна, Є.О. Мічурін та ін. Ними здійснено аналіз темпорального складника права особи на вчинення власних продуктивних дій та вимагання необхідної поведінки від контрагента. Водночас залишаються не вивченими окремі аспекти організації взаємодії суб'єктів у часі на рівні «кредитор – боржник». Наприклад, багато спорів виникає у площині визначення місця строків, яке зумовлює належне здійснення права і відмежовує його від зловживання виходячи з призначення та природи юридичного впливу на опосередковувані відносини. Також потребує додаткового дослідження споконвічна проблема знаходження необхідного балансу між реалізацією суб'єктивного права всупереч призначенню і вчиненням дій поза межами права, у тому числі темпоральними.

Постановка завдання. Метою статті є визначення актуальних проблем часового опосередкування матеріальних взаємин шляхом виявлення та дослідження закономірностей встановлення, порядку виконання та припинення повноважень особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Строки існування правовідносин, прав та обов'язків їхніх суб'єктів є тим правовим інструментарієм, який більшою чи меншою мірою охоплює своїм регулюванням усі цивільно-правові інститути. Строго кажучи, зі змісту будь-якого правового відношення (незалежно від того, зумовлений він імперативно чи самими учасниками) з усією очевидністю має випливати, коли детермінована поведінка суб'єктів повинна відбуватися. В іншому разі відношення втрачає такий чинник, як визначеність, що унеможливує реалізацію його обов'язкової регулятивної функції. Сказане справедливе і для ситуацій, коли строк дії не зазначений: окреслена законом чи самими учасниками дія чи подія визначить конкретний момент у часі. Як чинник, що своїм настанням приводить у дію певні матеріальні взаємини (вони починаються, змінюються чи припиняються), строк (термін) постулюється у більшості сучасних українських наукових праць. Ми вважаємо подібний підхід дуже спрощеним. У контексті даного питання більш прогресивною та такою, що ґрунтується на ретельному вивченні юридичної сутності явищ, видається позиція тих дослідників, які постулюють строк як темпоральний чинник, що визначає межі суб'єктивного цивільного права у часі й є складовою частиною його змісту як внутрішньо властива суб'єктивному праву межа

його існування [3, с. 25–26]. Сьогодні найбільш яскравим виразником даної концепції є В.В. Луць, який уважає строки темпоральною формою руху цивільних правовідносин, формою існування суб'єктивних прав і обов'язків, що становлять їх зміст [4, с. 185].

Метою або передумовою суб'єктивного цивільного права прийнято вважати певну економічну потребу, реалізація якої забезпечується правом. Наприклад, економічною передумовою права споживача електричної енергії є його інтерес в отриманні даного ресурсу, інтерес особи щодо користування майном реалізується через відповідне право наймача і т. п. Таким чином, із плином часу може скластися ситуація, коли суб'єктивне право продовжує існувати, однак у його носія вже припинився інтерес до нього, тобто відпала матеріальна передумова права. Дана ситуація найпоказовіше проявляється у разі, коли зміст суб'єктивного права полягає у вчиненні правоволодільцем активних позитивних дій. Припинення інтересу, таким чином, відобразиться на здійсненні права – воно залишиться нереалізованим. Так, спадкоємець, з огляду на склад та стан спадкової маси, може проігнорувати можливість звернення із заявою про прийняття спадку.

З іншого боку, далеко не завжди нездійснення уповноваженим суб'єктом свого права свідчить про втрату мети права, матеріального інтересу. Окрім того, майнова передумова права, яка припинилася, може в подальшому відновитися, що від певного моменту проявиться у його здійсненні носієм. Тому, здавалося б, питання щодо існування передумови права та його здійснення володільцем стосуються лише його самого і не впливають на інтереси інших суб'єктів, суспільства. Але це лише на перший погляд. Суб'єктивні цивільні права визначаються відповідними нормами законодавства, отже, навіть належачи певному суб'єкту, вони мають суспільне (соціальне) значення. При цьому не можна ототожнювати приватний інтерес носія права у його здійсненні та суспільний інтерес, визначений нормою, яка регулює дане право. Тому іноді, навіть незважаючи на те що інтерес правоволодільця зі спливом часу залишається, в очах закону він водночас утрачає своє соціальне значення [3, с. 28]. Отже, саме соціальний аспект, а не матеріальний інтерес носія є визначальним під час установлення законодавчо визначених строків існування суб'єктивного права.

Власне кажучи, кожне суб'єктивне право як міра можливої поведінки управненого суб'єкта

має відповідні межі. Передусім вони стосуються змісту повноважень носія стосовно способів та порядку його здійснення. У літературі велася і продовжує точитися дискусія про відсутність таких меж під час реалізації права власності. На думку Ф.К. Савіні та його послідовників, право власності за своєю природою є необмеженим правом, воно надає суб'єкту змогу отримувати всіляку вигоду від використання власності, не рахуючись із будь-якими іншими обставинами. Та насправді усе виявилось не таким однозначним. Законодавство не сприйняло б таких припущень, тим більше що вони не охоплюють усіх випадків реалізації права власності. Учені-цивілісти також указували на обмеженість даного права нормами законодавства, а влада власника над річчю має здійснюватися в межах, визначених законом [5, с. 248]. Сьогодні у цивілістиці домінуючою є теза, за якою право власності не може використовуватися всупереч закону та моральним засадам суспільства, на шкоду екологічному стану, правам та інтересам інших осіб [6, с. 9]. В іншому разі здійснення права власності слід кваліфікувати як зловживання правом [7, с. 420]. Відповідне правило знайшло відображення й у Цивільному кодексі України (див. ст. 319 ЦК).

Як бачимо, нині досить безспірною є позиція щодо обмеженості будь-якого суб'єктивного права, якщо межі права не встановлені, здійснити його неможливо. Але це відноситься лише до існування меж поведінки уповноваженої особи щодо обсягу права (наприклад, він може визначатися законом чи договором) або способу та характеру його реалізації (у цьому відношенні межі права мають враховувати положення законодавства, моральні засади суспільства, права та інтереси інших осіб). Що ж стосується строків існування суб'єктивного права як одного з чинників, що впливає на межі поведінки управненої особи, то положення про обмеження права певними строками не носить загального характеру. Зокрема, як правило, абсолютні цивільні права нормативно не обмежені в часі. Та насправді тривалість навіть таких суб'єктивних матеріальних прав особи не є безкінечною: вона визначається часом відчуження чи знищення майна, смертю носія тощо. Окрему оцінку слід надати і таким зобов'язальним матеріальним правам, строк реалізації яких не встановлений або визначений моментом вимоги. Необхідно визнати помилковою точку зору дослідників, які вважають вказані зобов'язальні права та обов'язки безстроковими [8, с. 74]. Зазначене зобов'язання має

строк виконання, хоча цей строк і не встановлено учасниками, а він пов'язаний із вимогою кредитора [9, с. 257–258]. Отже, встановлення границь здійснення цивільних прав є не обмеженням цих прав, а впорядкуванням існуючих матеріальних відносин. Тож маємо визнати, що у цьому питанні існує певна прогалина у чинному законодавстві України, котру потрібно негайно усунути. Повторимо, як зловживання правом може кваліфікуватися лише така дія правоволодільця, котра, перебуваючи в межах суб'єктивного права, все ж не відповідає засадам розумності, добросовісності та справедливості. У нормативному вигляді дана позиція виражена у ст. 13 ЦКУ, в якій йдеться про протиправність діянь, здійснюваних у межах свого права на шкоду іншим особам, культурній спадщині, всупереч закону чи моральним засадам суспільства. Це повною мірою стосується і питань зловживання правом упродовж його тривалості.

Суб'єктивне право не може існувати поза межами правовідношення [10, с. 30] й у всьому його обсязі та тривалості завжди має кореспондувати обов'язок визначеного або невизначеного кола осіб. Невиконання останніми такого обов'язку означає порушення суб'єктивного права, у правоволодільця виникає право на судовий захист або, іншими словами, матеріальне право на позов, реалізація якого відбувається в межах давнісних строків. Разом із тим у цивілістиці обстоюється теза про наявність в управненої особи певних обов'язків, пов'язаних із власне здійсненням її права. У загальному вигляді дані обов'язки визначені у ст. 13 ЦК України і полягають у необхідності здійснювати цивільні права в установлених межах. Вихід під час реалізації суб'єктивного права за вказані межі має розцінюватися як зловживання правом. Між тим наявність юридичного обов'язку передбачає обов'язкове існування кореспондуючого йому права. Те, що становить сферу права (свободи) для управненої особи, одночасно становить сферу обов'язку (заборони) для неуправненої, і навпаки. У цьому контексті це проявляється в тому, що обов'язку правоволодільця здійснювати свої права в установлених межах кореспондує право невизначеного кола осіб вимагати такої поведінки. І тут не важливо, що правоволоділець може і не виходити за межі здійснення свого права, головне, що така можливість існує. Особа є володарем певного суб'єктивного права. Керуючись установленим законодавством обсягом повноважень, що становлять зміст вказаного права, суб'єкт може вчиняти дії, які призводять до реалізації закладеного у праві повно-

важення. Разом із тим обов'язок управненої особи полягає у тому, щоб не вийти за межі, відведені для самого суб'єктивного права. Це рівною мірою стосується як змісту самого права, так і здійснення заходів щодо його реалізації. Безперечно, до змісту суб'єктивного права входить і строк його існування.

Можемо констатувати нормативно встановлене правило: особа мусить здійснити своє право у встановлений строк. Досить цікава конструкція правового регулювання: особі притаманне право, проте реалізувати його вона може лише протягом обмеженого відрізка часу. Часто в доктрині та законодавстві подібна ситуація характеризується як наявність в управненої особи певного зобов'язання належного використання свого права [1, с. 44], зокрема його реалізації протягом визначеного часу. Питання про те, чи є у повноважного на здійснення цивільного права суб'єкта так звані кредиторські обов'язки, неодноразово розглядалося у цивілістичній літературі. Певні розбіжності при цьому виникають стосовно практичного вирішення питання про кваліфікацію конкретного діяння як здійснення суб'єктивного права чи реалізацію кредиторського обов'язку. Прикро, що дані спори не усуваються судовою практикою, навпаки, вона досить часто змішує докупи різні поняття, фактично отожднюючи їх. Утім, усе ж безспірною є теза щодо обтяження управненої особи використовувати притаманне їй право належним чином [11, с. 15]. Але якщо вважати зловживання правом неправомірною поведінкою, неодмінно приходимо до постановки питання про юридичні наслідки подібних учинків. І тут загальноприйнятого тлумачення стосовно того, що вказане діяння призводить до можливості обмеження чи відмови у захисті права, очевидно недостатньо. Узагалі, подібні правовідносини практично не досліджувалися у цивілістичній літературі, а ті науковці, що все ж розглядали вказану проблематику, мають різні підходи до питання про відповідальність за зловживання суб'єктивним цивільним правом. Так, одні з них заперечують можливість притягнення особи, котра зловживає своїм суб'єктивним правом до відповідальності [12, с. 189], інші – притримуються протилежної точки зору [13, с. 20]. Тож, чи поширюється на вказану ситуацію загальне правило про виникнення охоронного відношення у разі невиконання правоволодільцем свого обов'язку? Уважаємо, що так. Оскільки жодних застережень закон щодо вказаних взаємин не містить, має застосовуватися правовий механізм, характерний для захисту порушеного суб'єктивного права. Отже, будь-яка особа, права

та інтереси якої порушені неналежним здійсненням іншою особою свого права, може отримати примусовий його захист шляхом відшкодування нанесеної шкоди. Підтвердження сказаному знаходимо у доктрині та законодавстві деяких зарубіжних країн, котрі вже давно запровадили компенсаційну відповідальність за нанесення шкоди у разі зловживання правом (шикану) у вигляді її відшкодування [14, с. 20–21].

Водночас необхідно зазначити, що вчинення певних дій, які не витікають із наявного у особи суб'єктивного цивільного права (здійснені поза межами його змісту чи тривалості), не тотожне протиправності діяння. Дії можуть визнаватися протиправними, якщо вони суперечать законодавчим приписам. Коли ж діяння хоча і не ґрунтуються на належному особі суб'єктивному праві, але не вступають у протиріччя з вимогами закону, відповідають критеріям інтересу особи та неносять шкоди докільню, іншим носіям права тощо, їх учинення не тягне відповідальності для особи, котра їх здійснила. Разом із тим не можна погодитися з точкою зору окремих науковців щодо необхідності визнавати такі вчинки правомірними [1, с. 31]. Відповідно до положень цивільного законодавства, реалізацію права поза межами його існування в таких випадках слід уважати неправомірною, а вимоги особи, яка володіла таким правом, про примусове його виконання мають потягти відмову у захисті права. Однак не можна погодитися і з тією позицією [15, с. 76, 80], що

відмова у захисті права є санкцією щодо управленої особи, позаяк такі заходи впливу не відповідають загально визнаним критеріям, установленим законодавством для застосування заходів захисту чи цивільно-правової відповідальності. Отже, мають застосовуватися компенсаційні санкції за зловживання правом чи здійснення вчинків поза межами права у разі нанесення цим матеріальної шкоди охоронюваним законом правам чи інтересам суспільства, конкретної особи, що повинно бути прописано нормативно.

Висновки. Той чи інший цивільний строк (термін) є мірою оцінки соціальної значимості певного матеріального відношення, а також засобом стимулювання учасників відносин до своєчасного здійснення своїх прав та обов'язків виходячи з інтересів суспільства. Право, що належить певній особі, може бути використане нею лише впродовж встановленого законом чи договором періоду. Реалізація повноважень, що становлять зміст права поза межами його існування, неможлива. Суб'єктивне повноваження вважається таким, що припинилося, тому не може йтися про зловживання, адже подібна дія відбувається виключно за наявності права, використовується всупереч своєму призначенню або суспільним інтересам. Але зловживання не припиняє право, воно в подальшому може здійснюватися з правомірною метою. Навпаки, використання права поза межами його дії не може кваліфікуватися як зловживання правом, бо насправді жодного права вже не існує.

Список літератури:

1. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва : Российское право, 1992. 208 с.
2. Луць В.В. Сроки в гражданских правоотношениях. *Правоведение*. 1989. № 1. С. 37–43.
3. Гурвич М.А. Пресекательные сроки в советском гражданском праве. Москва : ВЮЗИ, 1961. 80 с.
4. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. Кн. I. 530 с.
5. Мейер Д.И. Русское гражданское право (в 2 ч.). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Москва : Статут, 2000. 831 с.
6. Радченко С.Д. Злоупотребление правом в гражданском праве России : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 30 с.
7. Малиновский А.А. Проблемы законодательной дефиниции термина «злоупотребление правом». *Проблемы юридической техники* : сборник статей / под ред. д.ю.н., В.М. Баранова. Нижний Новгород, 2000. С. 420–425.
8. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : монографія. Київ : Центр учб. літ-ри, 2008. 184 с.
9. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві : монографія. Харків : Право, 2014. 632 с.
10. Сяйтгаліна Ж.Р. Природа суб'єктивного цивільного права. *Вісник Університету внутрішніх справ*. Харків, 1999. С. 30–32.
11. Волков А.В. Злоупотребление гражданскими правами: проблемы теории и практики : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 2010. 54 с.

12. Варюшин М.С. Злоупотребление гражданским правом в системе видов правового поведения (цивилистический аспект). *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2011. Вып. 27. С. 185–191.

13. Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. Москва : Волтерс Клувер, 2007. 245 с.

14. Яценко Т.С. Шикана как правовая категория в гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2001. 27 с.

15. Иоффе О.С., Грибанов В.П. Пределы осуществления субъективных гражданских прав. *Советское государство и право*. 1964. № 7. С. 76–85.

Guyvan P.D. TEMPORARY RESTRICTIONS ON THE EXERCISE OF SUBJECTIVE RIGHTS AND ABUSE OF RIGHTS

This paper examines the topical issue of the temporal limits of the exercise of regulatory civil rights of the individual. It turns out that the subjective right has certain limits not only in content or method of its implementation, but also limited in time. Therefore, temporal dimensions are one of the factors that restricts the freedom of the entitled person in the exercise of subjective rights. Civil law may set a deadline for the exercise of substantive law. After the expiration of this period, the realization of the right is impossible, and the subjective right is terminated. There is an idea that upon the expiration of the right, the corresponding duty ceases. After the expiration of the term for the exercise of the substantive right, the creditor loses the opportunity to demand performance of the obligation from the debtor, and the latter is released from the obligation to perform it. In the study, the author criticizes the doctrinal position that the terms are purely legal facts that determine the beginning, change or end of the relationship. Instead, the position of those researchers who postulate the term as a temporal factor that determines the boundaries of subjective civil law in time and is an integral part of its content as intrinsically inherent in the subjective law of its existence is reasonably supported. The paper pays considerable attention to the issue of determining the place of time, which determines the proper exercise of the right and distinguishes it from abuse, based on the purpose and nature of the legal impact on the mediated relationship. The problem of finding the necessary balance between the implementation of subjective law against the purpose and the commission of actions outside the law, including temporal, is also studied. It is postulated that the establishment of boundaries for the exercise of civil rights is not a restriction of these rights, but the regulation of existing material relations. As a general rule, an abuse of rights can be qualified only by an action of the right holder, which, being within the limits of subjective law, still does not comply with the principles of reasonableness, good faith and justice. A right belonging to a certain person may be exercised by him only for a period established by law or contract. There can be no question of abuse. After all, such an action - abuse - occurs only in the presence of law, it is used against its purpose or public interest. The use of a right outside its scope cannot be qualified as an abuse, because in fact no right exists anymore.

Key words: abuse of law, term of existence of subjective law.